

mål+mæle

Er Lars doven, og Peter dum?

Nogle navne har fået en generel betydning, en *dovenlars*, en *dummpeter*, en rigtig *brian*. Betydningerne er kommet mange steder fra i tidens løb. En navneforsker giver en oversigt over disse betydningsfulde navne *side 8*.

Time, ttime eller tjime. Unge udsender signaler med udtalen

En sprogforsker har brugt mere end et halvt år sammen med elever i 9. klasse for at undersøge deres udtale. Det viste sig, at de unge signalerer 'dansk' eller 'udlænding' uden at være bundet af hudfarve eller herkomst. Det gjorde drengene med andre udtaler end pigerne. Marie Maegaard skriver om resultater af sin ph.d.-afhandling *side 13*.

Falske venner på svensk

En frikadelle i dansk hedder på svensk köttbulle. Det danske ord kødbolle svarer til svensk frikadell. Så frikadelle og frikadell er rigtig falske venner, som kan give anledning til misforståelser. *Mål og Mæles* serie om falske venner er nået til svensk. *Side 20*.

Krøllede bogstaver

Flere læsere har stillet spørgsmål om de krøllede bogstaver, fraktur-skriften: hvorfor blev den blandet med almindelige bogstaver, og hvorfor gik den af mode? Grafisk designer Bent Rohde giver svarene *side 25*.

Årets ord

Skal årets ord være *Dash* eller *dyrevelfærdsministerium* eller måske et helt andet? Se flere nomineringer *side 32*.

KØBENHAVNS UNIVERSITET
INSTITUT FOR NORDISKE STUDIER OG SPROG
LINGVISTISK BIBLIOTEK
Njalsgade 122, 5. etage
2300 København S

BLOMMOR

Sprogligheder 2

Den danske jens
er en ordentlig bølge 8

"Du kan bare høre det
af den måde hun
snakker på" 13

En frikadell er en kød-
bolle, og en köttbulle
er en frikadelle 20

Fraktur eller antikva.
Kampen mellem to
skrifttyper 25

Litteraturen har sikkert stor betydning for litteraturens sprog, men har ingen som helst indflydelse på sproget uden for litteraturen.

Erik Hansen i *Mål og Mæle* nr. 1, 1999

Sprogligheder

Denne brevkasse handler om sprogligheder. Det er spørgsmål og problemer om sprog, men det er også fine detaljer i sproget som man bliver opmærksom på, og som man vil gøre andre bekendt med. Går I rundt og tænker på sprogligheder, så send et brev om dem til redaktionen. De vil svare på brevet hvis de kan. Ellers kender de nok nogen de kan sætte til det. Send brevet til:

Carsten Elbro
Institut for Nordiske Studier
og Sprogvidenskab,
Københavns Universitet,
Njalsgade 120,
2300 København S
E-mail: ce@hum.ku.dk

? Hvidtøl og Weißbier

Jeg har spekuleret lidt på, hvorfor det hedder *hvidtøl* og på tysk *Weißbier* – som jo i dag står i supermarkedet mange steder – når farven slet ikke er hvid. Der findes oven i købet *mørkt hvidtøl*, og *Weißbier* fås også i udgaven *Dunkel*. Er der en god forklaring på dette paradoks?

Jens Hald Jørgensen
Skive

! *Hvidtøl* har faktisk ikke så meget med hverken *hvidt øl* eller med det, der på tysk hedder *Weißbier* og på nederlandsk *witbier* at gøre. Beteg-

nelsen *hvidtøl* skyldes maltens farve, ikke øllets. *Hvidt-* går altså snarere på et tidligt stadium af produktionsprocessen end på den færdige øl. Det er forklaringen på, at man i en omtale af en *hvidtøl* kan se den beskrevet med *sort som kaffe*, og også på, at betegnelsen *mørkt hvidtøl* overhovedet giver mening: Det første adjektiv er beskri- vende, det næste ikke (længere), idet det er en del af en nu idiomatisk hel- hed, dvs. et ord uden en umiddelbart gennemskuelig betydning.

Hvad så med den overgærede *Weißbier*? Her er det på en måde både-og. For *weiß* betyder i dag ganske vist 'hvid'. Men faktisk er det oprindelige motiv her 'hvede', idet øllet i modsæt- ning til vores bygmalt-baserede ølsor- ter delvist er brygget på hvedemalt. *Weiß-* i øllets navn er nemlig samtidig et ældre ord for kornsorten. *Weißbier* er altså beslægtet med hvedeøl, som blev lanceret herhjemme for et par år siden. Tysk hvedeøl finder man også under betegnelsen *Weizenbier* eller bare *Weizen* ('hvede'). Når det er både-og, skyldes det, at både *hvede* og *Weizen* er afledt af et gammelt germansk ord for 'hvid': Hvede var altså 'den lyse kornsort'. Men i dag er *Weißbier* betydningsmæssigt lige så uigennemskueligt som *hvidtøl*; derfor muligheden for varianten *Dunkel*.

At *hvidtøl* ikke er hvidt, er i øvrigt en glimrende demonstration af, at det

ville være en skam, hvis princippet om sammenskrivning af sammensatte substantiver forsvandt i dansk. For så kunne man ikke længere skelne mellem de to størrelser *hvidtøl* og *hvidt øl* (med henholdsvis ét og to hovedtryk).

KF

? De skal vide hvad er det for et land de bor i

Den nye test ved ansøgning om statsborgerskab har fået en del plads i aviserne. I den forbindelse udtalte en kvindelig politiker sig med blandt andet denne formulering:

"De skal vide hvad er det for et land de bor i".

Sætningen med *hvad* må vel være en ledsætning, og så burde den hedde "hvad det er for et land de bor i". Men politikerens har givet sætningen ordstilling som en hovedsætning, "hvad er det for et land de bor i".

Mit spørgsmål lyder, om I hos *Mål og Mæle* har stødt på noget lignende, og om der er en forklaring på politikerformuleringen.

Med venlig hilsen

Jørgen Holst

Brøndby

! Ja, det er meget udbredt, og det er gået meget stærkt i talt sprog. Ledsætninger, der indledes med spørgeord, får meget ofte helsætningsstruktur:

Vi må vide, hvordan er tilstanden i Norden?

Metoden kan sige, hvad er det vigtigste indhold i lektien til i morgen?

Du skal bare skrive, hvem er helten

i dit eventyr?

De ville lære dansk, de ville vide, hvordan fungerer ting i dette land? Man må forstå, hvad rør der sig på området, og hvor ligger mulighederne?

Tendensen findes også i 'om-spørgsmål', hvor om'et udelades: *Vi må undersøge, er der tid nok?*

Brugen af helsætningsstruktur i ledsætninger kan beskrives som et forsøg på at gøre spørgsmålet til hovedsagen, selv om det egentlig formuleres i en ledsætning. Det fænomen har Kasper Boye behandlet mere generelt i artiklerne "At tro" og "Ikke at tro" i tidligere numre af *Mål og Mæle*.

Forklaringen på tendensen er, at man forsøger at fremhæve spørgsmålet eller problemet. Ved at bevare den spørgende ordstilling forsøger man at bevare spørgsmålets nærvær for tilhøreren; man gengiver ikke bare spørgsmålet, men stiller det direkte både til sig selv og til tilhøreren. Derfor er tendensen især udbredt blandt politikere og så mange andre, der er særlig ivrige efter at få tilhørernes opmærksomhed.

CE og JL

? Kan Kina være sur?

I *Information* den 26. september 2007 står der på side 10: "Kina sur efter Merkels møde med Dalai Lama". Jeg troede at alle lande var intetkøn. Skal det ikke være "Kina surt ..."?

Venlig hilsen

Bjørn A. Bojesen

Århus

! Kina kan faktisk godt være sur. I dansk er landenavne ganske vist som hovedregel neutrum, i hvert fald hvis man ser bort fra attributter som *Den Demokratiske Republik (Congo)* og eksempler, hvor landets navn er flertal (fx *Comorerne* ved Afrikas østkyst). Det er derfor, vi med Oehlenschläger synger *Vort gamle Danmark skal bestå*, og af samme grund taler man om *det nye Tyskland*. Det er i sprogsammenligningen slet ingen selvfølge, at landenavne er intetkøn; både fransk og tysk udnytter alle de muligheder, de har med hensyn til køn, nemlig for fransks vedkommende to: fx *le Danemark* og *la France*, og for tysks vedkommende tre: fx *der Iran*, *die Schweiz* og (*das*) *Dänemark*. Reglen om neutrum ved landenavne i dansk er faktisk så stærk, at den også gælder ved en forkortelse som *USA* (fx *det sorte USA*), selv om navnet, der er udgangspunktet for forkortelsen, er flertal, hvad fx tysk markerer: *die USA* (*haben*).

Men hvorfor kan man så sige "Kina (er) sur", og hvorfor er det mere påfaldende at sige "Kina er surt"? Det skyldes, at landenavnet i eksemplet er brugt *personificeret*. Det er helt almindeligt, at steder og institutioner kan tillægges menneskelige egenskaber, især hvis de er befolket af mennesker. Fx kan vuggestuen *strejke*, selv om det jo i virkeligheden er dens ansatte, der gør det. Det kaldes metonymi og er en forskydning i benævnelse mellem ting, som har en indbyrdes nærhed. Metonymien består i vores tilfælde i, at landet nævnes i stedet for fremtrædende repræsentanter for det. Det er det, vi også kender fra sportskonkurrencer: *Herfølge har udlignet* (skønt det var et

fodboldhold derfra, der gjorde det); *Danmark fik en tredjeplads* (skønt det var et dansk badmintonpar, der fik den). På samme måde kan borge og byer tale – i hvert fald under de rette metonymiske omstændigheder: (1) *Kreml siger*, at den russiske forfatning forbyder udvisningen af russiske borgere; (2) *Washington says effort to strengthen Iran sanctions remains on track* – idet borgen og byen jo rummer den regering, som udsender kommuniqueet.

Meningen med "Kina sur" er altså 'vigtige repræsentanter fra den kinesiske regering er vrede'. Grammatikken følger i dette tilfælde ordets aktuelle indhold ('menneske'), ikke den formelle kategori, det tilhører (landenavn). Det er et helt almindeligt fænomen i sproget.

KF

? Hvor ligger trykket i danske låneord?

I min ungdom lærte jeg at dannede menneskers udtale af *cafeteria* (ordet er formodentligt importeret af Mallorcajsende) lagde trykket på den tredje stavelse, ulig den spanske udtale som lægger trykket på *-i*. Til gengæld ligger trykket i *tombola* på første stavelse ligesom på spansk.

Tilsvarende hed det dengang *professionel* med tryk på sidste stavelse, og de sande "intellektuelle" lagde trykket på *-nel*. Nu har trykket som bekendt flyttet sig i almindeligt accepteret dansk, og jeg undrer mig over hvilke sprogeregler der mon styrer hvor trykket bør være?

Med venlig hilsen

Erik Møldrup

Aalborg

! *Tombola* og *cafeteria* er ganske rigtig romanske lån; *Tombola* er beslægtet med det ord, der er sidste led i *tør-retumbler*. Det angiver en tromle, og før i tiden fiskede man sit lod op af en tromle, når man prøvede lykken i en tombola. Ordet er et lån fra italiensk, der har hovedtryk på første stavelse. Der er også hovedtryk på første stavelse i standarddansk, men en udtale med hovedtryk på anden stavelse er vidt udbredt.

Cafeteria har spansk baggrund og menes introduceret af spansktalende amerikanere, der har tryk på *-i*. Men i dansk lægger vi trykket på *-te*, så ordet følger mønsteret fra *Nigeria*, *listeria*, *kriterium* osv.

Mht. *professionel* havde det ganske rigtig som stribevis af franske låneord tryk på sidste stavelse. Ligesom *hotel* havde *professionel* sidsteledstryk. Det samme gjaldt *intellektuel*, *rationel* og *individuel*, udtaleformer, som nu er sjældne, men ofte hørtes op til midten af 1900-tallet.

Også ord på *-tiv* havde sidsteledstryk: *alternativ*, *korrektiv*, *repræsentativ* m.fl. Det samme havde ord på *-ær*, og nogle af ordene har det endnu: *reaktionær*, *ordinær*, *primær*, *sekundær*, *autoritær*. I mit sprog har *autoritær*, *ordinær* tryk på sidste stavelse, men mange yngre har tryk på første stavelse.

Trykfremskydning i romanske låneord er altså en generel tendens i dansk, som er et nordgermansk sprog; og germanske sprog adskiller sig generelt fra romanske ved at have tryk på første stavelse i usammensatte og uafledte ord. Mange fremmedord, fx *cafeteria*, har dog tryk på en senere stavelse, og ikke altid den, der bærer

trykket i det långivende sprog.

Uden for det romanske ordstof kan man konstatere flere nyere eksempler på forskydning af tryk fra første til en senere stavelse. Mange siger *hensigtsmæssig*, *gennemsigtighed*, *forudsætte* m.fl., men det er en anden historie.

JL

? En kamp færre eller en kamp mindre?

Selv om jeg som gammel Jeronimus godt kunne tænke mig at udgyde mine jeremiader over det sproglige forfald i almindelighed og den grammatiske uvidenhed i særdeleshed (fx den evindelige sammenblanding af *hans* og *sin*, *de* og *dem*, *vi* og *os*, *ligge* og *lægge*), så indser jeg, at det er et uoverkommeligt emne. Derfor vil jeg holde mig til et enkelt lille irritationsmoment fra sportsjournalistikkens verden, hvor sprogløbsomsterne som bekendt står i fuldt flor året rundt.

Det drejer sig om en formulering som: *Brøndby har spillet en kamp færre*. Det skurrer i mine ører. For nylig hørte jeg så også formuleringen: *en kamp flere*. Det skurrer endnu mere.

Det var Claus Borre, der introducerede formuleringen, som nu trofast videreføres af hans efterfølgere.

Men hvad er det, der er galt? Kan man sige, at antonymerne *flere* og *færre* kun kan bruges adjektivisk, *flere/færre kampe*, ellers skal man bruge *mere* eller *mindre*?

Med venlig hilsen

Knud Bjerre Engsnap
Smedeby

! Claus Borre bryder ganske rigtigt reglen om, at *flere* og *færre* kun kan bruges adjektivisk og ikke adverbielt. Men for at forstå, hvorfor han bryder den, må vi se på den grundlæggende forskel på mængdeangivelserne *flere* og *færre* på den ene side og *mere* og *mindre* på den anden.

Flere og *færre* bruges ligesom *mange* og *få* om tællelige størrelser, mens *mere* og *mindre* ligesom *meget* og *lidt* bruges om utællelige. Det hedder altså *flere bananer*, *færre bananer*, *mange bananer* og *få bananer*, når vi taler om den endnu uskrællede og dermed pænt afgrænsede og tællelige frugt, men *mere banan*, *mindre banan*, *meget banan* og *lidt banan*, når vi har at gøre med den mosedede, utællelige modpart – banan som substans. Tilsvarende hedder det *mere vand*, *mindre vand*, *meget vand* og *lidt vand* om væsken som utællelig substans, men *flere vand(er)*, *færre vand(er)*, *mange vand(er)* og *få vand(er)*, når substansen er kommet på flaske og således gjort tællelig.

Vi er næppe nogensinde i tvivl om, hvorvidt noget er tælleligt eller ej. Vi kan f.eks. uden usikkerhed skelne mellem *banan* som betegnelse for en tællelig størrelse og *banan* som betegnelse for en utællelig substans. Når brugen af mængdeangivelser vakler, er det i forbindelse med udtryk, som består af en betegnelse for en tællelig størrelse og en betegnelse for en utællelig størrelse. Sådanne udtryk er en *kamp*, *to kampe*, *tre kampe*, *fire kampe* osv. Ordene *kamp* og *kampe* betegner en tællelig størrelse. Talordene *en*, *to*, *tre*, *fire* angiver jo netop antallet af *kampe*, og vi ville altid sige *flere*

kampe, aldrig *mere kampe*. Men talordene betegner selv en utællelig størrelse. Vi ville altid sige *han kan ikke tælle til mere (end fem)*, aldrig *han kan ikke tælle til flere (end fem)*.

Brugen af mængdeangivelser vakler, fordi der opstår tvivl om, hvilken betegnelse mængdeangivelsen lægger sig til. Sprogbrugen i en *kamp mere*, *to kampe mindre*, *mere end tre kampe*, *mindre end fire kampe* hviler på den analyse, at mængdeangivelserne *mere* og *mindre* knytter sig til talordene *en*, *to*, *tre*, *fire*, snarere end til *kampe*. Claus Borres sprogbrug i en *kamp flere*, *to kampe færre*, *flere end tre kampe*, *færre end fire kampe* hviler på en anden analyse, der lader mængdeangivelserne knytte sig til det tællelige *kampe*, snarere end til de utællelige talord.

Isoleret betragtet er der egentlig ikke noget at udsætte på Borres analyse. Problemet er, at resultatet af den forbyder sig mod en helt generel struktur i det danske sprog: en struktur, der tillader os at anvende adjektiver og adjektivformer adverbielt, men kun sådanne adjektiver og adjektivformer, som kan bruges om utællelige størrelser. Det kan f.eks. neutrumsformerne *noget* (*noget opvaskevand*) og *godt* (*godt opvaskevand*) – og altså *mere*, *mindre*, *meget*, *lidt* – men ikke *nogen* (*nogen opvaskevand*) eller *god* (*god opvaskevand*) – og altså heller ikke *flere*, *færre*, *mange*, *få*. Derfor kan vi f.eks. sige *han er noget dum*, *han er godt dum*, *han er mere dum*, *han er mindre dum*, *han er meget dum*, *han er lidt dum*, men ikke *han er nogen dum*, *han er god dum*, *han er flere dum*, *han er færre dum*, *han er mange dum*, *han*

er få dum. Hvis Claus Borres analyse vinder tilstrækkelig tilslutning, bliver der skabt en undtagelse til den generelle struktur: Udtryk som *en kamp færre og flere end to kampe* bliver acceptable, selvom *flere og færre* her anvendes adverbielt.

For en god ordens skyld skal det nævnes, at Mål og Mæle tidligere har behandlet det ovenfor omtalte emne – oven i købet ligeledes som svar på et spørgsmål fra en læser i Sønderjylland. I Mål og Mæle nr. 2 fra 1988 skrev Ole Togeby om forskellen på *mere end og flere end*, "at *mere end* angiver det upræcist skønnede, mens *flere end* angiver det præcist talte". Det er forkert og hermed berigtiget.

KB

mål + mæle

Mål og Mæle
ISSN 0106-567X

Redaktion:
Carsten Elbro (Sprogligheder), Erik Hansen,
Jørn Lund, Ken Farø, Kasper Boye

Typografisk design: Henrik Birkvig

Skrift: FF Olsen

Ekspedition og produktion:
Grafisk Trykcenter A/S
Niels Lambertsens Vej 6
6705 Esbjerg Ø
Telefon 76 109 110
E-post: hkr@gte.dk

Mål og Mæle udkommer 4 gange om året, og abonnementsprisen er 215,00 kr. pr. årgang. Man kan tegne abonnement ved at skrive eller ringe til Grafisk Trykcenter. Hertil henvender man sig også om adresseforandring eller fejl ved bladets levering. Eftertryk af tekst og illustrationer er tilladt når kilden angives.

Spørgsmål til læserbrevkassen samt manuskripter til Mål og Mæle sendes til:

Carsten Elbro,
Institut for Nordiske Studier og
Sprogvidenskab, Københavns Universitet,
Njalsgade 120, København S

eller som elektronisk post til ce@hum.ku.dk

Hjemmeside: www.maalogmaele.dk

Den danske jens er en ordentlig bølge

Fra betydningsløst personnavn til beskrivende appellativ

Af Birgit Eggert

Personnavne betyder normalt ikke noget. De er bare benævnelser for personer. Imidlertid kan mange navne bruges på linje med andre ord med betydningsindhold til for eksempel at beskrive forskellige menneskelige egenskaber eller handlinger. Men hvad er det for nogle navne der kan bruges med et betydningsindhold, og hvad har inspireret til denne brug af navnene?

Proprier og appellativer

Proprier (egennavne) og appellativer (fællesnavne) tilhører ordklassen substantiver (navneord). Forskellen på dem er at appellativerne er beskrivende og derfor har et betydningsindhold, mens proprierne er benævrende og derfor ikke har noget betydningsindhold. Vores personnavne tilhører proprierne, og de fleste personnavne er dannet af appellativer. I Danmark har vi for eksempel vikingetidige drenge- og kvæstnavne som *Bjørn*, *Sten* og *Karl* der alle svarer til appellativer som stadig benyttes i dansk. Men en dreng eller mand der hedder *Bjørn*, er selvfølgelig ikke nogen bjørn, og derfor har personnavnet altså ikke noget betydningsindhold andet end at henvise til bæreren af navnet. De fleste indlånte personnavne er tilsvarende dannet af appellativer i oprindelsessproget, fx pigenavnet *June*, som er dannet af det engelske ord *June* 'juni', og drengenav-

net *Peter*, der kommer af det græske ord *petros*, som betyder 'klippe' eller 'sten'.

Der findes imidlertid en række eksempler på at navne går den anden vej, dvs. fra at være betydningsløse proprier til at blive brugt som appellativer med et betydningsindhold, fx en *bølge* og en *dario*, eller som et betydningsbærende sammensætningsled i komposita (sammensatte ord), fx *spørgebjørnen* og *dovenlars*. Der er med andre ord tale om eponymer, dvs. 'ord der er dannet af navnet på en person' (jf. *Den Danske Ordbog* 2003–2005, herefter DDO; se også *Mål og Mæle* nr. 4 1992, nr. 4 1993 og nr. 2 2007). I denne artikel er fokus rettet mod personnavne der bruges som appellativer, som sammensætningsled i komposita eller i korte udtryk med det formål at beskrive forskellige menneskelige egenskaber eller handlinger, eller hvor det er den oprindelige navnebærers handling eller udseende der har givet anledning til den appellative brug.

Indsamlingen af materiale til et emne som dette er vanskelig. Den appellative brug af navne er nemlig meget overset i ordbøgerne. Det skyldes at man normalt ser bort fra navne i danske ordbøger, men det skyldes også at mange af de navne der kan bruges appellativt, betragtes som slang, der

oftest kun beskrives i særlige slang-ordbøger. Der kan dog findes en del eksempler på appellativ brug af navne i DDO, og i Slangordbogen kan der naturligvis også findes en del (her benyttes *Politikens Slangordbog* 4. udgave 1993, herefter SLO). Det er disse to ordbøger det nedenstående materiale er hentet fra.

Dario og Jesus, navne fra offentligt kendte personligheder

En række kendte mennesker har gennem tiden måttet lægge navne til en sprogbrug som afspejler træk ved deres personlighed eller udseende. Det er ofte negative egenskaber der ligger til grund for brugen af disse navne. Således er en *Adolf* en selvbestaltet leder (SLO), mens *Hitler* i skolesprog kan benyttes om en streng tysklærer (SLO). Sammensætninger som *hitler-container*, *hitlercykel* og *hitlersglæde* er desuden alle blevet brugt om en Folkevogn (VW) af den ældre "runde" model (SLO). En anden udenlandsk statsleder finder vi i *gandhiskuldre* i betydningen 'smalle skuldre' (SLO), og det må hentyde til at den indiske leder med efternavnet *Gandhi* var af meget spinkel statur. Hjemlige politikere har også bidraget til den appellative brug af navne. Fra 1973 kendes en (lille) *Anker* om en 5-øre idet "den er lille og blegrød som Anker Jørgensen", den tidligere formand for socialdemokraterne (SLO). En vingeprotrækker kan kaldes en *Bertel Haarder* idet "den har store armbevægelser og hul i hovedet" (SLO). Ordet *ørhard*, som bruges om en person der taler meget, er dannet af ordet *øre* og fornavnet på politikeren *Erhard Jakobsen* (SLO).

Kendte navne fra kulturscenen og anden offentlighed som i dag er velkendte i deres appellative brug, er for eksempel en *dario* 'en Don Juan-type', 'skørtejæger' eller 'en lækker fyr'. Det skyldes tenorsangeren Dario Campeotto, der som ung havde et pænt, lidt slikket udseende (SLO). En undtagelse fra de generelt negative betydninger er en *Florence Nightingale* 'en opofrende person', oprindeligt navnet på en engelsk sygeplejerske som var kendt for sin uegennyttige indsats under Krimkrigen 1853-56 (SLO).

Personer fra gamle fortællinger har også stået for skud. Her har især Jesus måttet lægge navn til en del. Det er først og fremmest en *reserve-Jesus* som bruges om en præst eller kristendoms lærer eller om en yngre mand med fuldskæg og sandaler eller fodformede sko (SLO). Denne brug har siden givet anledning til for eksempel ord om bestemte typer af fodtøj: *jesusbrædder* og *jesussandaler* om 'sundhedssandaler' og *jesuspramme* om 'fodformede sko' (SLO). En *jesuskaret* er ofte blevet brugt om biler af mærket Citroën 2CV, der anses for at være bilen for "de frelste" (SLO). Blandt ikke-historiske personer fra gamle fortællinger har fx *Adam* og *Eva* også givet deres besyv med i orddannelsen. *Adam* finder vi i *adamsæble* 'del af strubehovedet, som ofte er fremspringende hos mænd', og det er "efter folketroen en del af den forbudne frugt i Edens have" (DDO), og *Eva* finder vi i ordet *evadatter* som betyder 'kvinde' (DDO). *Adonis* er i betydningen 'billedskøn ung mand' hentet fra den græske mytologi, hvor han var Afrodites elskede (DDO), og fra vores egne nordi-

ske fortællinger har vi *Harald Hårfager*, som kan benyttes ironisk om en skal-det person (SIO).

Alfons, Anders And og andre navne fra fiktive personer og figurer

Nogle navne på fiktive personer er meget gamle i deres appellative brug. Det gælder for eksempel *alfons* om en 'mand som tjener penge på én el. flere prostituerede kvinders virksomhed', der som appellativ er opstået på baggrund af figuren *Monsieur Alphonse*, i *Alexander Dumas* den yngres skuespil fra 1873 af samme navn (DDO). *Don juan* om en 'mand der forfører mange kvinder' skyldes den berømte fiktive forførererskikkelse *Don Juan*, kendt første gang i 1630. Det kommer af spansk *donjuan* eller italiensk *dongiovanni* som ordret kan oversættes til 'hr. Johannes' på dansk (DDO), og det bruges da også i flere omskrivninger af dette, fx *Don Johan* (1895), *Don Johannes* og *Don Johansen* i samme betydning (SIO).

Tegneseriefigurer har også ofte givet anledning til appellativ brug af navne, måske fordi tegnede figurer har mere fremtrædende karakteristiske træk end virkelighedens personer. *Anders And* kan benyttes om noget der er skørt eller tosset, fx "der går *Anders And* i den" om noget der udvikler sig i gal retning, eller det kan bruges i skolesprog om en lærer med stor bagdel og vraltende gang (SIO). Tilsvarende kan *Mickey Mouse* bruges om noget der er barnligt, banalt eller trivielt, "det dér er rent *Mickey Mouse*!", og om noget der er skørt, tosset eller noget vrøvl (SIO). Flere tegneseriehelte har givet navn til lange underbukser; disse kan således betegnes *fantom-*

bukser og (når de er hvide) *Jens Lyn'er* (SIO).

Flere figurer fra fortællinger for børn har også lagt navn til en række appellativer. Det drejer sig for eksempel om *gummitarzan* om en 'person som spiller "stærk mand", men ikke rigtig er det'. Det kommer fra *Ole Lund Kirkegaards* bog *Gummitarzan* fra 1975 (SIO), som naturligvis spiller på at *Gummitarzan* er det modsatte af *Tarzan*, den store stærke mand fra junglen. *Spørgejorgen* om en 'person som konstant stiller spørgsmål og dermed ofte vækker en vis irritation hos dem som vedkommende er sammen med' stammer fra *Kamma Laurents* børnebog *Spørge Jørgen* fra 1951 (DDO). Udtrykket at være (helt) *Palle* i betydningen 'være (helt) alene' kommer fra *Jens Sigsgaards* bog *Palle alene i verden* fra 1942 (SIO), og ordet *baktusse* er sandsynligvis en sammenblanding af ordet *bakterie* og navnet *Baktus* fra *Thorbjørn Egners* børnebog *Karius og Baktus* fra 1946, som handler om tandpleje (DDO).

Flere navne på figurer fra tegneserier og børnebøger kan desuden benyttes i en mere eller mindre ironisk betydning i forhold til det der egentlig er karakteristisk for figuren. Det gælder for eksempel *Skipper Skræk-arme* om tynde overarme (SIO) og *Robin Hood-syndromet* om overvægtighed hos mænd (stor bue, lille pil!) (SIO).

Glas-Egon, navne brugt med lydlig motivation

En lang række personnavne kan benyttes i utallige betydninger uden der synes at være oplagte navnebærere som har givet anledning til den appel-

lative brug af navnene. Nogle af disse appellativdannelser kan forklares som resultat af bogstavrim (allitteration) eller anden form for lydmæssig lighed enten med et eventuelt andet sammensætningsled eller med et ord som det oprindelige proprium står i stedet for.

Blandt de navne i appellativ brug som kan forklares ud fra lydmæssige forhold, har vi for eksempel *dovendirik* 'doven og ugidelig person' (DDO), hvor begge sammensætningsled begynder med *d*-. Bedre kendt er dog nok sammensætningen *dovenlars* med samme betydning (DDO), som imidlertid ikke kan forklares ud fra lydmæssige forhold. Allitteration finder vi også i udtryk som *Peter Plat* om en uærlig person, en plattenslager (SLO) og i *Trille Tørv* om en kedelig og uspændende pige eller kvinde (SLO), som naturligvis samtidig spiller på ordet *tørvetriller*.

Navne kan også bruges som appellativer eller i komposita (sammensatte ord) hvor der er lydmæssige ligheder mellem navnet og det ord de betydningsmæssigt træder i stedet for. Det gør sig for eksempel gældende i *Glas-Egon* som betyder 'briller', og som er en lydmæssig efterligning af det svenske ord *glasögon* (SLO). Drengenavnet *Gunner* bruges i flere forskellige sammensætninger for kønssygdommen *gonoré*, fx *Gunnar*, *Gunnar Rasmussen*, *gunner*, *Gunner Andresen*, *Gunner Koch* (SLO). *Splitter Hans-Jørgen* er en forvanskning af ordet *splitternøgen*, og drengenavnet *Thomas* benyttes gerne i betydningen 'tom' (SLO). Det nok ældste udtryk som gør brug af et personnavn i lydefterlignende funktion, er at

kalde på *Ulrik* i betydningen 'kaste op', som kendes helt tilbage til 1600-tallet, nyere varianter af udtrykket er fx *hilse på/råbe på/sige Ulrik* (SLO).

En jens og andre navne med ukendt ophav

En række fornavne kan benyttes i tilfælde hvor man ikke kender en persons eller en genstands rigtige navn eller betegnelse. Det vil sige i stedet for at sige "*du dér*" eller "*ham dér*", kan man sige for eksempel *ham Børge*, *Ejner*, *Frederik* eller *Karl-Børge* (SLO). I en lignende betydning om en pige eller kvinde man ikke kender navnet på, finder vi *Sulejma* og *Yrsa* (SLO). Drengenavnet *Frederik* kan desuden bruges i betydningen 'person' i komposita som *drukfrederik* 'person der er fuld', 'drikfædig person' eller 'alkoholiker' (SLO).

Mange personnavne findes i sammensætninger som betegner overvægt. Om kvinder gælder det *Basviola* og *Betonbertha* (SLO). Ligeledes kan *frøken Yversen* bruges om en pige eller kvinde med store bryster (SLO). En lang række tilfældige drengenavne kan bruges i betydningen 'penis'. Det gælder for eksempel *Arthur*, *Hannibal*, *Karl-Børge* og *Peter* (SLO). Måske kan alle drengenavne bruges i denne betydning.

En del drengenavne bruges desuden til at betegne en dum person. Det drejer sig for eksempel om *Ejner* og *Kurt* (SLO), mens *Karl Børge* kan bruges nedsættende om hvad som helst: "noget (værre) *Karl Børge*" (SLO). Også sammensætninger kan betegne dumhed, fx *alje-Kurt* 'dum person', 'idiot' (SLO), *dummepeter* 'dum, indskræn-

ket person', 'person der handler el. opfører sig dumt' (DDO), *være Hugo-Børge-syg* 'være skør, dum' (SLO). Et andet negativt ladet ord er *sjuskedorte*, som bruges om en 'sjusket kvinde eller pige' (DDO).

En række navne er forholdsvis gamle i deres appellative brug. Det gælder for eksempel *Kirsten giftekniv* der kendes fra 1753 om en 'giftekniv', 'person der emsigt prøver at få andre gift eller til at danne par' (SLO). Siden ca. 1850 har man kunnet betegne en dansk soldat som en *Jens* (SLO), det skyldes sandsynligvis at *Jens* på den tid var et af de mest udbredte drengenavne. Fra 1800-tallet kendes i søsprog også brugen af *Rasmus* i betydningen 'havet', blandt andet i udtryk som *Rasmus er vred* om 'kraftig søgang' og *Rasmus spytter* om 'bølger der slår op over fx et skib eller en mole' (SLO).

Hvorfor personnavne om egenskaber?

Der er ikke tvivl om, at disse navne med karakteriserende funktion fortsat er produktive. Et af de nyere er en *brian*, dvs. en 'bølle' eller en 'ung mand som kører for stærkt i sin toptunede bil', efter figuren Brian Igen Igen fra Danmarks Radios P3's radiosatire (1989–1993).

Ofte skyldes den appellative brug af navnene uden tvivl folks trang

til kreativitet og munterhed i deres sprogbrug. Men det ser også ud til at man forsøger at gøre nogle emner mere "stuerene" ved at benytte navne i stedet for sprogets almindelige beskrivende appellativer. Det gælder for eksempel de forskellige betegnelser for fedme og dumhed og for alle de forskellige drengenavne der kan bruges i betydningen 'penis'. I mange af de komposita der indeholder en appellativdannelse af et personnavn, fungerer det oprindelige personnavn som et personbetegnende led. I disse komposita er det det andet led som beskriver personens egenskab. Det vil sige at sammensatte ord som for eksempel de ovennævnte *dummepeter*, *drukfrederik* og *dovenlars* betegner personer som er henholdsvis dumme, drikfældige og dovne. Personnavnene kan altså fungere som en slags substantiveringsled, som fx kan gøre adjektiver til substantiver, således at et kompositum kan træde i stedet for en sætning, fx "ham der er dum", "ham der drikker meget" og "ham der er doven". Navnene kan altså optræde med samme funktion som appellativerne *hoved*, *bolt* og *dyr* gør i komposita som *dummerhoved*, *drukkenbolt* og *dovendyr*.

Birgit Eggert (f. 1973), ph.d.
Afdeling for Navneforskning,
Københavns Universitet

"Du kan bare høre det på den måde hun snakker på"

– om sprogbrug og social betydning

Af Marie Maegaard

"Hun er en snob, én der går i mærketøj og er rigtig selvglad. Hun er vant til at have det nemt, og hun ser godt ud. Hun har sikkert langt lyst hår. Du kan bare høre det på den måde hun snakker på – hun har hele pakken" (Signe, 9. klasse)

De fleste kender det: Man sidder i en bus og hører to mennesker snakke lige bagved. Uden at have set dem har man alligevel en klar idé om hvad de er for nogle typer. Det er ikke altid vores umiddelbare idé holder stik, men ofte er der noget om det, og det skyldes at sprog også kan bruges til at signalere – måske ikke hvem vi er, men – hvem vi gerne vil genkendes som.

Signes beskrivelse ovenfor er et eksempel på den kategorisering vi mennesker hele tiden foretager af hinanden. Når Signe siger som hun gør, efter at have lyttet til en kun otte sekunders lydoptagelse med en jævnaldrende, er det et udtryk for at hun lynhurtigt ud fra det sproglige har fortolket denne sprogbrug og placeret taleren i en bestemt kategori som har bestemte karakteristika. Vi kategoriserer hinanden på baggrund af sprogbrug, ligesom vi kategoriserer på baggrund af ting som udseende, tøjstil, job mv. Sprogbrugen bliver altså en del af en samlet "pakke", som Signe formulerer det.

I det følgende vil jeg gennemgå

nogle af resultaterne fra min ph.d.-afhandling som handler om sproglig variation og forandring blandt københavnske unge. Jeg vil fokusere på de dele af undersøgelsen som behandler sammenhænge mellem sprogbrug og social identitet.

Sprogbrug som ressource

Hvis vi opfatter sprogbrug som en ressource vi kan bruge til at skabe social betydning (betydninger som er af social karakter; relationer, identiteter mv.), kan vi betragte sproglig variation som udtryk for at forskellige individer skaber forskellig social betydning ved hjælp af brugen af forskellige sproglige ressourcer. F.eks. vil mange reagere ved at høre en udtale som *snarke* for ordet *snakke*, eller *trår* for ordet *tror*. Den første udtale vil sikkert medføre at taleren opfattes som københavner, mens den anden vil medføre en kategorisering af vedkommende som jyde. Ressource-tankegangen er ikke ensbetydende med at der er frit valg for sprogbrugeren – der er begrænsninger som har at gøre med adgang til forskellige ressourcer. Det er f.eks. klart at visse regionale jyske træk er sværere at fravælge end andre, selv hvis man gerne ville lyde som en københavner, og visse københavnske træk er tilsvarende svære at ændre.

Men hvis man ser mere lokalt på

sproglig variation – f.eks. på en skole i København – vil der være en mængde af sproglige ressourcer til rådighed, som alle sammen eksisterer side om side, men som bruges forskelligt, og af forskellige individer. Set i et sprogforandringsperspektiv vil det således også være forskelligt hvordan forskellige individer bruger de nye og de gamle former.

Social identitet

For at undersøge fonetisk (lydlig) variation og forandring i københavnsk tilbragte jeg syv måneder i 9. klasse på en stor københavnsk folkeskole, her kaldt "Byskolen". Det er bredt anerkendt i dansk sprogforskning at sprogforandring i dansk som regel spreder sig fra københavnsk til sprogbrugen i resten landet og kun sjældent den anden vej. Samtidig er det ofte de unge der går forrest i sprogforandringsprocessen. Hvis man ønsker at undersøge sprogforandring i dansk, er det derfor oplagt at tage udgangspunkt i sproget hos københavnske unge.

For at få et indtryk af hvilke af de unge der benyttede hvilke sproglige ressourcer, gennemførte jeg etnografisk feltarbejde på skolen. Jeg var altså på skolen i syv måneder og deltog i timer, frikvarterer, idrætsdage, fester, fodboldstævner mv. Jeg var på skolen stort set hver dag og var sammen med eleverne, snakkede med dem, observerede dem, interviewede dem og lavede optagelser af deres sprogbrug.

Jeg kommer ikke nærmere ind på feltarbejdet her, men vil blot kort fortælle om resultaterne. Jeg ville gerne undersøge både hvilke sociale kategorier og hvilke sociale praksisser der

var vigtige blandt eleverne. Ikke overraskende endte jeg med et fokus på kategorier der har med køn og etnicitet at gøre, nemlig: 'pige' vs. 'dreng' og 'udlænding' vs. 'dansker'. I 9. klasse på Byskolen er der næsten ingen venskaber på tværs af køn. Om man er pige eller dreng, spiller altså en utrolig stor rolle for de sociale relationer man indgår i. Samtidig kan man gøre sit køn på forskellig måde – dvs. agere på forskellig måde – og en af de ting der har stor betydning for elevernes sociale identitet, er hvordan de agerer i forhold til det andet køn.

På Byskolen er kategorierne 'udlænding' og 'dansker', som eleverne selv kalder dem, meget vigtige. Der er ikke en lige så skarp opdeling mellem 'danskere' og 'udlændinge' som mellem 'piger' og 'dreng', men det er to kategorier som eleverne snakker temmelig meget om, og som har stor betydning for hvem man omgås, og hvad man laver.

Det bør nævnes at elevernes inddeling i 'udlændinge' og 'danskere' ikke er baseret udelukkende på modersmål, forældres fødested eller lignende. Dette er ellers kriterier som ofte benyttes når man taler om 'indvandrere', 'tosprogede elever' eller 'elever med anden etnisk baggrund end dansk', for nu at citere nogle af de mest almindelige termer. Men om man er 'udlænding', afhænger i høj grad af hvad man gør. Hvis man hænger ud sammen med 'udlændingene', gør de samme ting som dem, og i øvrigt har den rigtige baggrund, så bliver man kategoriseret som 'udlænding'. Hvis man derimod ikke hænger ud sammen med 'udlændinge', ikke gør de samme ting som dem, ikke kommer de samme

steder som dem, så bliver man ikke kategoriseret som 'udlænding', selv om man har den "rigtige" baggrund. Der er altså tale om en social identitet som eleverne kan handle sig til – ikke én der er givet på forhånd.

De ti sprogtræk

Elevernes sprogbrug indgår sammen med deres tøjstil, deres fritidsinteresser, hvor de kommer i frikvartererne, hvad de spiser til frokost, hvad de laver i frikvartererne, hvad de arbejder med i fritiden, om de ryger, om de drikker, osv. i konstruktionen af deres sociale identitet. Ens sociale identitet er den identitet man har i relation til andre. Inden for social identitetsteori beskriver man sociale identiteter som sammensat af tilhørsforhold til mange forskellige sociale kategorier. Sociale identiteter kan f.eks. være *mor*, *musiker*, *håndboldspiller*, *socialist*, *dansker mv.* I forskellige sammenhænge vil forskellige aspekter af et menneskes sociale identitet være relevant og betydningsfuld. Til forskellige kategorier hører forskellige handlinger, og når eleverne på Byskolen agerer i forhold til hinanden, så betyder aktiviteterne meget for hvordan de kategoriseres. Der er forskel på om man går til fitness eller til spejder, kommer ude i centralrummet i frikvartererne eller bliver i klassen, køber sin frokost i supermarkedet eller har madpakke med. Alle disse aktiviteter er med til at fastlægge hvilke kategorier man henregnes til. På samme måde er sprogbrug med til at signalere kategori-tilhørsforhold.

Jeg har set på ti forskellige udtale-træk som jeg kort vil beskrive. Nogle

af dem er gamle kendinge fra beskrivelser af københavnsk, mens andre er nye træk som ikke er undersøgt før.

ts

Her er tale om en t-udtale som er meget affrikeret. Dvs. en udtale af *time*, *Tina* og *teori* som "tsime", "tsina" og "tseori". Det er en udtale som tidligere har været set som 'lav-københavnsk', men som lader til at have helt andre betydninger nu.

tj

Dette er en af de nye former. Der er tale om en t-udtale som lyder som tj, f.eks. "tjime", "Tjina" og "tjeori". Denne udtale er ikke tidligere beskrevet i københavnsk, men var meget påfaldende blandt en del af de unge.

Addentalt s

Her er tale om det som tidligere er blevet kaldt "ungpigelæsp", eller det som indimellem kan høres omtalt som "bøsse-s". Altså et s som udtales med tungen meget langt fremme i munden, så det får en lidt "lysere" lyd. Det er altså et træk som man tidligere mente typisk forekom hos unge piger, men som ikke er blevet undersøgt sociolingvistisk.

eng

Dette er udtalen af ord som *tænke*, *penge* og *engelsk* med e-udtale, i stedet for æ-udtale. Det er ofte beskrevet som et træk der er hyppigt hos yngre mennesker.

Kortvokalforlængelse

Kortvokalforlængelse er kendt som et klassisk lav-københavnsk træk som man altså har ment var hyppigt hos lavere so-

cialgrupper i København. Det drejer sig om udtaler af *snakke*, *gruppe* og *klasse* som "snarke", "grobe" og "klase".

Ustemt r

Dette er et af de nye træk som ikke er undersøgt før. Det er en ustemt udtale af r, som så lyder noget i retning af "hr", dvs. en udtale af f.eks. *rød* og *rimelig* som "hrød" og "hrimelig".

Tilbagetrukket arj

Dette er endnu et af de gamle lavkøbenhavnske træk. Det drejer sig om udtalen af a'et i ord som *svaje* og *maj*, men også i en del ord som staves med e, f.eks. *lege* og *rejse*. Disse ord ville så udtales "svarje", "marj", "larje" og "rarjse". Dette træk findes imidlertid kun to steder i hele materialet (ud af ca. 200 forekomster) – hos den samme dreng – og indgår derfor ikke i de resultater jeg gennemgår i det følgende. Det kunne altså tyde på at dette træk er på vej ud af københavnsk sprogbrug.

Fremskudt aj

Denne udtale forekommer i samme sproglige sammenhænge som den ovenfor, men her er der, i modsætning til trækket ovenfor, tale om en klassisk høj-københavnsk udtale. For at tage eksemplerne fra før, så er der tale om udtaler af ordene *svaje*, *maj*, *lege* og *rejse* som har nogenlunde samme a-udtale som man finder i ord som *vand*, *hals* og *kande*.

Blødt d

Det bløde d kan smelte sammen med vokalen foran, således at man ikke længere hører vokalen, men kun det bløde d med en lille rest af vokalen. Eksempler hvor dette kan forekomme,

er f.eks. *tid*, *hvad*, *hed*, som så udtales noget i retning af "td", "vd" og "hd". Trækket kendes fra tidligere undersøgelser som et yngre træk.

sh

Dette træk er en udtale af sj- (og visse andre) forbindelser som "sh-". Det kendes f.eks. fra høj-københavnsk udtale af ordet *show*. Trækket forekommer i ord som *sjov*, *sjælden* og *speciel*, som altså udtales "shov", "shælden" og "speshel".

Disse ti træk er således både udvalgt på baggrund af tidligere studier af sproglig variation i københavnsk (lav-social modsat høj-social / yngre modsat ældre), og på baggrund af mine egne observationer og aflytninger af optagelserne af eleverne.

Social identitet og sprogbrug

Sprogrækkene benyttes som nævnt i forskellig udstrækning af forskellige elever, men det er ikke tilfældigt hvem der bruger hvilke træk. Når vi kobler brugen af de ti forskellige træk til sociale kategorier får vi et overblik over brugen som viser mange forskelle. Først kan vi se på (statistisk signifikante) forskelle mellem pigers og drenges brug af trækkene. I tabellen fremgår det hvilke træk der er mere hyppige for den ene kategori end for den anden.

Pige-træk	Dreng-træk
addentalt s	tj
ts	sh
aj	eng

Pigerne og drengene benytter altså disse seks træk forskelligt, og det

kommer måske heller ikke bag på læseren at trækkene grupperer sig som de gør. Noget af det en undersøgelse som denne viser, er ting som man måske i forvejen har gået og lagt mærke til ved unges sprogbrug, men som naturligvis må eftervises for at vi kan stole på det. F.eks. siger alene betegnelsen ungpigelæsp om det addentale s at man længe har forbundet denne udtale med yngre kvinder.

Der er dog også træk som har ændret brug. Det fremgår således at det affrikerede t, som tidligere ansås for at være en lav-københavnsk udtale, bruges mere af piger end af drenge.

Det yngre træk "eng" bruges mere af drenge end af piger, og trækket "sh" er også et drengetræk og associeres sandsynligvis ikke med høj-københavnsk af disse talere – tværtimod. Det nye træk "tj" benyttes også mere af drenge end piger.

Hvis man ser på den anden inddeling – 'udlændinge' over for 'danskere' – får man endnu flere forskelle. Her er det mest bemærkelsesværdige at det for seks ud af syv træks vedkommende er

ikke-standardprogstrækket som benyttes mest af 'udlændinge'. Kun når det gælder kortvokalforlængelse, er 'danskerne' mere ekstreme.

'Udlændinge'-træk	'Dansker'-træk
addentalt s	kortvokal-
ts	forlængelse
tj	
ustemt r	
aj	
sh	

Dette resultat kan splittes op i flere dele. Hvis man ser på piger og drenge for sig inden for kategorierne, får man et mere nuanceret billede af sprogbrugen. I tabellen nedenfor har jeg for hver social kategori vist hvorvidt eleverne i den pågældende kategori er blandt dem der benytter det pågældende sprogtræk hhv. mindst (hvide felter), middel (lysegrå felter), eller mest (mørkegrå felter).

Som man kan se, er det de 'danske' piger og drenge der har flest lysegrå felter, dvs. flest træk som er i middel-ka-

	Udl. piger	Dan. piger	Dan. drenge	Udl. drenge
Addentalt s				
ts				
tj				
Ustemt r				
Kortvok. forl.				
Blødt d				
sh				
eng				
aj				

tegorien, mens 'udlændinge'-drengene har flest mørkegrå felter og dermed flest træk med høj brug. Samtidig har de kun ét træk med lav brug, nemlig det fremskudte aj. 'Udlændinge'-pigerne har flest hvide felter og dermed lavest brug af mange af trækkene. Hvis vi går ud fra at alle de træk jeg ser på, er ikke-standard-træk, er det altså 'udlændinge'-pigerne der er de mest standard-nære. Samtidig kan man sige at de er de mest ekstreme sprogbrugere idet de enten benytter trækkene meget, og dermed har mørke felter, eller lidt, og dermed har hvide felter. Kun for ustemt r har de middel-brug.

Endelig er det værd at bemærke at 'udlændinge'-piger og -drengene bruger trækkene modsat; når 'udlændinge'-pigerne har høj brug af et træk, har 'udlændinge'-drengene lav brug, og omvendt. De ser altså ud til at markere sig sprogligt i forhold til hinanden.

Vi kan altså se at når vi inddeler eleverne efter de kategorier de selv bruger i deres dagligdag på skolen, så kan vi også finde sproglige skel mellem dem. De benytter de forskellige sprogtræk forskelligt, og de signalerer forskellige ting med dem. For at undersøge hvor stærkt forholdet er mellem elevernes sprogbrug og sprogbrugens sociale betydning, foretog jeg en undersøgelse hvor jeg lod andre, jævnaldrende, unge lytte til korte lydsekvenser med nogle af eleverne.

Hvad betyder sprogbrugen?

Eleverne på optagelserne var udvalgt som repræsentanter for forskellige *stilgrupper*, dvs. grupper af individer

som benyttede bestemte klynger af stiltræk. Stiltrækkene omfatter både træk som man almindeligvis ville tænke på som stil – f.eks. tøj – og træk som har med andre former for social praksis at gøre – f.eks. fritidsaktiviteter, fritidsjob, frokostvaner, opholdssted i frikvartererne mv. Analysen gav otte forskellige klynger af træk, som tilsammen var med til at skabe sociale identiteter som 'pæn dansk pige', 'udlændingepige', 'sej dansk pige', 'pæn dansk dreng', 'nørdet dreng' mv.

Jeg udvalgte syv elever (tre piger og fire drenge) som hver repræsenterede en bestemt stilgruppe, og dermed en bestemt social identitet. De optræder hver med to lydsekvenser på 8-10 sekunders længde. Formålet med undersøgelsen var at belyse forholdet mellem sprogbrug og social betydning, og hovedspørgsmålet er: Kan andre københavnske unge genkende eleverne på optagelserne som repræsentanter for de stilgrupper de repræsenterede til daglig på skolen? Jeg benyttede både en ny årgang 9. klasses-elever på By-skolen (det var to år efter, og jeg tjekkede altid bagefter at respondenterne ikke kendte eleverne personligt) og en årgang 9. klasses-elever på en anden skole i den anden ende af byen, her kaldt "Nordskolen". Lytterne udfyldte spørgeskemaer hvor de blev bedt om at beskrive deres umiddelbare indtryk af personen de hørte – "Hvordan tror du hun (eller han) er?"

Resultaterne viser at de jævnaldrende unge i høj grad er i stand til at genkende elevernes sociale identitet ud fra disse meget korte sprogbrugs-optagelser, og at de tilmed vurderer den samme elev meget ens i de to for-

skellige sekvenser. Således genkendes Lykke, den 'seje danske pige', f.eks. som 'sej, bestemmer, forvirret, problembarn og ligeglad' og Gustav, den 'pæne danske dreng', som 'almindelig, fornuftig, sød, rolig og tilbageholdende'.

Der er også enkelte elever som ikke genkendes helt så præcist, og der er elever der opfattes lidt forskelligt på Byskolen og på Nordskolen. Det sidste vil jeg ikke komme ind på her, men jeg vil nævne Samira som meget bemærkelsesværdigt ikke genkendes som 'udlænder'-pige (selv om dette var en meget fremtrædende del af hendes sociale identitet på Byskolen). Hun genkendes som f.eks. 'almindelig, tilbageholdende og klog', hvilket også hører med til 'udlænder'-pigegruppens stereotypiske træk, men ikke som 'udlænder', 'indvandrer' eller tilsvarende. Til sammenligning genkendes 'udlænder'-drengen Rashid klart som 'udlænder'-dreng. At Rashid genkendes, og Samira ikke gør, skyldes naturligvis at de to taler meget forskelligt. Rashid bruger mange af de træk som er typiske for 'udlænder'-drene, og Samira bruger de træk som er typiske for 'udlænder'-pigerne. Men det er sådan at de træk som er typiske for 'udlænder'-pigerne, også er forholdsvis typiske for 'de pæne danske piger' (selv om 'udlænder'-pigerne bruger dem mere). En forklaring kan altså være at de træk som 'udlænder'-pigerne bruger, ikke opfattes som specielle 'udlænder-træk', mens -drenenes gør.

Sammenfatning

Der er mange flere ting at sige om sammenhænge mellem sprogbrug og

social betydning, men i denne artikel har jeg især villet to ting. For det første ville jeg vise systematikken i variationen – at forskellige grupper taler forskelligt – og for det andet at vi i høj grad bruger den sproglige variation til at aflæse hinanden, til at kategorisere hinanden. Den sproglige variation bruges altså produktivt af sprogbrugeren som medskaber af social identitet, men det virker kun hvis den også opfattes som sådan. Altså hvis vi rent faktisk associerer forskellige identiteter med forskellige måder at tale på. Mit studie viser at de unge på Byskolen i høj grad benytter den sproglige variation både i konstruktionen og i aflæsningen af sociale identiteter. Og derfor er det muligt for Signe, som jeg citerede indledningsvis, at give en præcis beskrivelse af Louise, hendes tøj, udseende og ageren, ud fra kun otte sekunders optagelse. Louise har 'hele pakken', som Signe siger, og netop dette at der er et system – en pakke – er det der gør det muligt at gætte sig til helheden ud fra en lille del. Sprog hænger sammen med øvrig social praksis, og det er dette der muliggør social betydningskonstruktion gennem sprogbrug.

Marie Maegaard (f. 1974)

Postdoc, ph.d.

Danmarks Grundforskningsfonds Center
for Sociolingvistiske Sprogforandrings-
studier DGCSS

Københavns Universitet

En frikadell er en kødbolle, og en köttbulle er en frikadelle

Falske venner i dansk og svensk

Af Kjeld Kristensen

Scenen er et menighedslokale i en kirke på et feriested i Dalarna. Præsten har inviteret de nyankomne feriegæster, deraf flere danskere, på højfjeldsvandring. Efter velkomsten siger han så: "Då knallar vi iväg!". Min kone og jeg ser på hinanden: Den pæne mand! Men hurtigt indser vi at han nok bare vil give signal til at vi skal lunte af sted, for det er det som den falske ven *knalla* betyder.

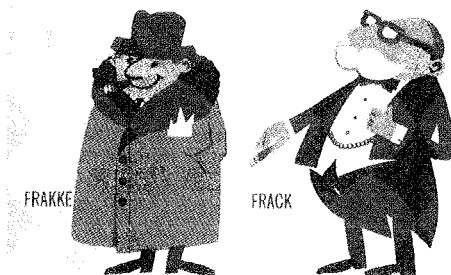
Svensk og dansk er nabosprog. Ikke blot er svenskere og danskere naboer – det er svenskere og finner også – men svensk og dansk er nært beslægtede sprog fordi de har udviklet sig ud fra ét og samme sprog, urnordisk. Det nære slægtskab kommer bl.a. til udtryk i de to sprogs ordforråd, der udviser store ligheder. Det er både iøjnefaldende og iørefaldende hvis man som dansker konfronteres med svensk og vice versa. Derfor forventer man også at der til lighed eller næsten lighed i udtryk (stavemåde eller udtale) mellem de to sprog svarer lighed i betydning. Forventningen om lighed giver en frugtbar grobund for at man kommer til at snuble over falske venner i omgangen med nabosproget og dem der taler og skriver det. Som nævnt i artiklen "En Roulade er ikke

en roulade. Falske venner i dansk og tysk" i sidste nummer af *Mål og Mæle*, defineres falske venner traditionelt som ord eller udtryk der har ens eller næsten ens udtryksside i to sprog, men forskellig indholdsside. *Knalla* 'lunte, slentre' i svensk og *knalde* 'have samleje' i dansk er falske venner.

Dresscode og falske venner

For nylig fik jeg en indbydelse til en stor fest i Uppsala. I indbydelsen står der om påklædningen: "Kavaj/festklädsel". Nu vil man jo nødig falde igennem alene på påklædningen ved sådan en fest, så derfor undersøgte jeg hvad *kavaj* betyder på svensk. Vel næppe det samme som på dansk, hvor det er et gammeldags ord med betydningen 'kraftig overfrakke til mænd, forsynet med slag el. krave' (Den Danske Ordbog). Det svenske ord *kavaj* betyder derimod 'jakke (til indendørs pænt brug)', med bibetydningen 'jakkesæt'. Det svenske og det danske ord har samme sproghistoriske oprindelse, nemlig det nederlandske ord *kabaai*, der vistnok stammer fra persisk *kabai* 'en slags klædning', men det indlånte ord har altså haft en forskellig betydningsudvikling i svensk og dansk – med falske venner som resul-

tat, for jeg kunne jo, ganske vist naivt, tro at jeg skal møde op og sætte mig til bords i stor overfrakke til festen.

At falske venner i nabosprog er sproghistorisk beslægtede, er ganske almindeligt, og vi skal se på et par eksempler mere. Indbydelsen til den svenske fest kunne have krævet *frack* 'kjole og hvidt'. Ordet stammer oprindeligt fra oldfransk *froc* 'munkekutte', og på vejen mod svensk og dansk havde ordet i formen *frac* betydningen 'overfrakke' og senere 'kjole og hvidt'. Det er formentlig baggrunden for den forskellige betydning af dansk *frakke* og svensk *frack*, to falske venner. Det svenske ord for 'frakke' er *rock*, et ord der stammer fra nedertysk (plattysk).

Hvad indbydelsens "festklædsel" indebærer, om det er festtøj i almindelighed eller en mere præcis angivelse af hvad kvinder forventes at møde op i, ved jeg ikke. I Danmark ville ordet *kjole* melde sig i denne sammenhæng, men det svenske ord *kjol*, der ligesom den danske partner er en sammentrækning af ordet *kjortel*, betyder 'nederdel'. *Kjole* og *kjol* – igen to ord der har samme etymologi og næsten samme form i de to sprog, men forskellig betydning og dermed er falske venner. Hvad hedder *kjole* så på svensk, hvis man må spørge på

denne sprogchauvinistiske måde? Det hedder *klänning*, som har oprindelse i det gamle svenske ord *klädhning* 'klædedragt', der klart nok har sproghistorisk forbindelse med det danske ord *klædning*. Det er endnu et eksempel på forskellig betydningsudvikling af samme ord i svensk og dansk, og det er også et eksempel på falske venner, nemlig hvis en dansker tillægger *klänning* indholdet 'klædning, klædedragt' i stedet for 'kjole'.

Absolut og delvis falske venner

Ordpar som *kjol* og *kjole* er absolut falske venner. Der findes også delvis falske venner. Indbydelsen til festen kunne have anbefalet *kostym* 'jakkesæt' i stedet for *kavaj*; de to ord betyder næsten det samme. Det er ikke den betydning man som dansker ville forvente; det ville være 'kostume'. Men *kostym* har faktisk begge betydninger. Det indebærer at det svenske ord *kostym* i betydningen 'kostume' og det danske ord *kostume* er sande venner, mens *kostym* i betydningen 'jakkesæt' og *kostume* er falske venner. Hvis jeg møder op til festen i maskeradedragt, har den falske ven bedraget mig. Konklusionen er at *kostym* og *kostume* er delvis falske venner.

Situationen var her at et svensk ord har to betydninger, hvoraf kun den ene findes hos det danske ord der har (næsten) samme form som det svenske ord. En anden situation der giver anledning til delvis falske venner, er den hvor et svensk ord med én betydning kan tolkes på to måder af en dansker. Det svenske ord *mala* betyder 'male, findele', og derfor er svensk *mala* og dansk *male* i denne betydning sande

venner. Tolker danskeren derimod *mala* som 'male med maling eller farver', er han eller hun gået galt i byen. Det svenske ord svarende til *male* i denne betydning er *måla*. Svensk *mala* og dansk *male* i betydningen 'male med maling eller farver' er falske venner. Svensk *mala* og dansk *male* er altså delvis falske venner. At *mala* og *måla* med de forskellige betydninger har forskellig form i svensk, er et fingerpeg om at de også har forskellig etymologi. I øvrigt kan man fortsætte komplikationerne ved at nævne at svensk *måla* og dansk *måle* er absolut falske venner, for det svenske ord med betydningen 'måle' er *mäta*.

Man kan måske ad logikkens vej opstille betingelserne for at delvis falske venner kan opstå. For en given ordform der er ens eller næsten ens i de to sprog, skal det gælde at ordet i mindst ét af sprogene skal have to eller flere betydninger, mindst én betydning skal være fælles for de to sprog, og mindst én betydning skal kun findes i det ene sprog.

Varierende falskhed

Et velkendt pædagogisk problem ved undervisning af danskere i svensk er elevernes fejlagtige tolkning af bestemt form pluralis af svenske substantiver i intetkøn. Det er former som *husen*, *felen*, *krigen* og *samtalen*, som altså betyder 'husene', 'fejlene' osv. Særlig lumske er disse former når det tilsvarende danske substantiv er fælleskøn som i de tre sidste tilfælde idet de svenske former så falder sammen med bestemt form singularis af de danske ord. Hvis man kan tale om forskellig betydning af fx svensk *krigen*

– dansk *krigen*, har vi her eksempler på grammatisk betingede falske venner. I dette tilfælde er det en mild grad af falskhed for så vidt som det drejer sig om det samme ord i samme betydning, blot i pluralis i svensk over for singularis i dansk.

En lidt højere grad af falskhed finder vi ved falske venner der tilhører forskellige ordklasser. Eksempler er svensk *fotogen* (sb.) 'petroleum' – dansk *fotogen* (adj.); svensk *kul* (adj.) 'sjov' – dansk *kul* (sb.); svensk *munvig* (adj.) 'rapmundet' – dansk *mundvig* (sb.); svensk *stel* (adj.) 'stiv' – dansk *stel* (sb.). På grund af det forskellige ordklassetilørsforhold vil de falske venner fra samme ordpar optræde på forskellige pladser i sætningen og derfor ikke let give anledning til misforståelse, men måske nok forvirring.

To delvis falske venner omfatter et par sande venner og et par falske venner sådan som det blev vist ovenfor. Svensk *vind* betyder både 'vind' og 'loft (rum under taget på et hus)'. Principielt har en dansker en fifty-fifty-chance for at forstå det svenske ord rigtigt. I tilfældet *vind* er chancen større end 50 % fordi den første betydning er mest udbredt. Ved ordet *byrå* 'kommode' og 'bureau' med den danske partner *bureau* kommer chancens størrelse an på tekstarten: I fiktionstekster er den første betydning mest udbredt, i avistekster den sidste.

Den største grad af falskhed møder vi ved absolut falske venner, især når ordene tilhører samme betydningsfelt, fx påklædning, og derfor kan optræde i samme snævre indholdsmæssige sammenhæng. Nok er svenske ord som *krage* 'krave', *anhängare* 'tilhæn-

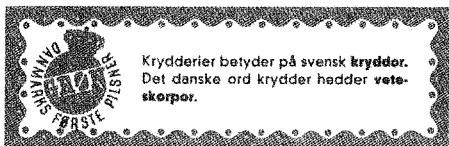
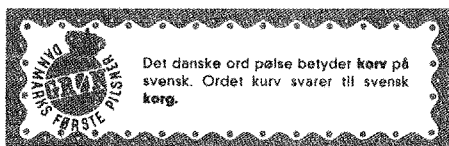
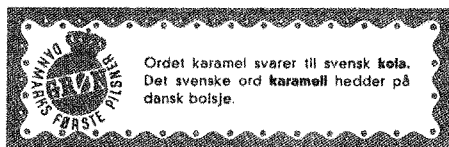
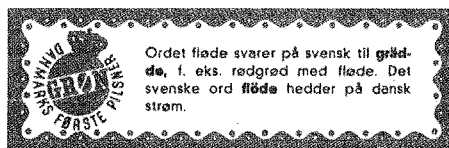
ger', gullig 'sød' og *huvudvärk* 'hovedpine' lumske, men i den sammenhæng som de optræder i, vil de absolut falske venners danske partnere: *krage*, *anhænger*, *gullig* og *hovedværk*, næppe kunne forekomme, og den danske læser vil ikke let kunne tro at de betyder det man kunne forledes til at tro hvis man mødte de enkelte ord isoleret. Dermed bliver det også lidt lettere at finde ud af hvad de så betyder; det vil måske fremgå af den aktuelle sammenhæng.

Anderledes ved de svenske ord *le* 'smile', *anrätta* 'tilberede, tillave' og *blunda* 'lukke øjnene', der hver især tilhører samme betydningsfelt som de danske partnere *le* (betydningsfelt: udtrykke glæde eller munterhed), *anrette* (betydningsfelt: forberede et måltid) og *blunde* (betydningsfelt: have lukkede øjne, evt. i let søvn). Betydningerne kan let optræde i samme indholdssammenhæng, og derfor er graden af falskhed her maksimal, ikke mindst hvis de falske venner ligger i hver sin ende af samme betydningsfelt. Bomben er usynlig, men sprængfarlig. Og kan det ikke netop tænkes at en misforståelse på grund af falske venner kan føre til større katastrofer end forkert påklædning til en fest?

Mødet med en falsk ven

Sprogvidenskaben definerer falske venner i to sprog som et par af ord eller udtryk der har samme form, men forskellig betydning. Et sted i det foregående har jeg brugt udtrykket falsk ven på en anden måde, nemlig sådan at jeg der betragter en falsk ven, fx *kostym*, i forhold til den læsende eller lyttende dansker der konfronteres med det bedrageriske svenske ord. En

falsk ven i virkelighedens verden er et menneske man ikke kan stole på, fx én der siger ét, men mener noget helt andet. Sådan er mødet mellem de lumske svenske ord og den læsende eller lyttende danske bevidsthed: Ordene synes at sige det og det, men det er bedrag. Jeg troede at *babysitter* betød 'babysitter', men det betyder 'skråstol til et lille barn'. Jeg troede at *altargång* betød 'altergang', men det betyder 'midtergang i en kirke'. Når man som dansker møder svensk, skal man kende sine sande venner og kunne adskille dem fra de falske. Det er måske et frugtbart kompletterende syn på begrebet falske venner.

Falske venner på flaske

Der har her kun været plads til at omtale nogle ret få illustrative eksempler på falske venner i dansk og svensk. Men der findes masser af ord og udtryk der kan misforstås af danskere og

svenskere, så mange at de kan fylde en mindre ordbog. Én af dem foreligger på flaske. I 1960'erne bragte Tuborgs Bryggerier en stor samling falske venner, lumske ligheder og faldgruber i dansk-svensk sprogbrug på ølflaskernes etiketter, både i Sverige og Danmark; det var i den såkaldte højskolebajers tid. Ovenfor er et par eksempler fra området mad og drikke.

Falske venner på bog

I forbindelse med Valfrid Palmgren Munch-Petersen og Ellen Hartmanns arbejde med den store Svensk-dansk Ordbog (1. udgave 1954) udgav de i 1944 den lille bog *Farlige Ord og lumske Ligheder i Svensk og Dansk*. Bagsideteksten har overskriften "Se upp! - Pas paa!", med hentydning til de falske venner svensk *se upp* 'pas på' og dansk *se op*. Teksten rummer eksempler som *plåtslagare* = blikkenslager og ikke *plattenslager* = *bedragare*; *spott* = spyt og ikke *spot* = *hån*; *det duggar* = det støvregner, ikke det dugger = *dagen faller*. Det er sådanne "lumske Ord, Oversætternes Skræk og Causørernes Fryd, som denne Ordliste forklarer", som det hedder.

Den nyeste ordbog over mulige svensk-danske sprogforbistringer er Jonny Sjöberg: *Øresundsordbogen* (Politikens Forlag). Den udkom i 2000, året hvor Øresundsbroen blev åbnet for trafikken og også for mere sprogligt samkvem tværs over Øresund. Ordbogen indeholder ca. 600 danske og svenske opslagsord. Ordbogen er opdelt i to dele: En dansk-svensk ordbogsdel og et svensk-dansk register. Hver del består af en dansk spalte og en svensk spalte, hvor ord der kan

misforstås enten stave- eller udtalemæssigt, er sat op over for hinanden. Ordbogsdelen indeholder opslagsord, udtale af alle ord, ordklasser, ækvivalenter på det modsatte sprog og eksempler til alle opslagsord.

I øjeblikket forberedes i Det Danske Sprog- og Litteraturselskab en ny, stor svensk-dansk ordbog, som vil gøre et særligt nummer ud af de falske venner i forholdet mellem svensk og dansk. Tanken er at ordbogen ud over ordbogsartiklerne skal indeholde bokse hvor der fx kan stå: "Det svenske ord *vintergäck* betyder 'erantis'. Vintergæk hedder *snödroppe* på svensk". Det er en løsning på det sprogpædagogiske problem falske venner der ligner øletiketternes bud. Der kan blive op mod 1000 af disse bokse, gennemsnitlig én på hver side! Mere om den nye svensk-danske ordbog en anden gang måske.

Falske venner mellem sprogene er en konkret hindring for nabosprogsforståelsen i Skandinavien, i dette tilfælde mellem dansk og svensk. Og der er naturligvis god grund til at beskæftige sig med de svære ord i nabosprogene. Faktorer der måske betyder endnu mere for en vellykket interskandinavisk kommunikation, er en ordentlig undervisning i de skandinaviske nabosprog i skolerne, øvelse i at tale med hinanden over grænserne samt vilje til at lytte til og læse nabosprog med tålmodighed og til at lempe sit eget sprog så det er lettere at forstå for nabosprogtalende.

Kjeld Kristensen (f. 1943)

Ledende redaktør

Det Danske Sprog- og Litteraturselskab

Fraktur eller Antikva

Kampen mellem to skrifttyper

Af Bent Rohde

Kalundborg Folkeblad møder i Dag i nye Klæder, og vi formoder, at en Del af vore Læsere ved første Øjekast vil sige: Nej, maa vi saa be' om at beholde den gamle Skrift. Saadan har nemlig Læserne ved samtlige Landets Blade sagt, da Hovedstadsbladene og Provinspressen for flere Aar siden gik over til den moderne Skrift. Kalundborg Folkeblad har holdt længst fast ved den gamle Skrift og er det sidste Blad i Danmark, der gaar over til den nye.

Dette kan læses i Folkebladets leder den 31. august 1942. Dagen før var avisens overskrifter og brødtekst sat med Fraktur, men nu fremtræder avisens altså med den moderne Antikva. Lederen slutter: Men vi kan trøste Læserne med, at det ikke varer en Uge, før man har vænnet sig til de nye Klæder og ikke kunde tænke sig at vende tilbage til det gamle Udstyr. Udviklingen har givet lederskribenten ret. 1. oktober 2007 fejrede Folkebladet sit 100-års-jubilæum. Og som skribenten i 1942 også anfører, var det flere år siden, at hovedstadsbladene var gået over til den "moderne" skrift. Allerede i 1903 vovede Berlingske Tidende at skifte Fraktur ud med Antikva, og i 1911 turde Socialdemokraten følge med. Politiken blev fra sin begyndelse i 1884 trykt med Antikva. Bladets forretningsfører Herman Bing forsøgte det samme, da han 1889 startede Aalborg Amtsti-

dende. Tallet af abonnenter blev dog først tilfredsstillende, da avisen i 1894 lod Antikva erstatte af Fraktur. Måske betød det også noget, at abonnementsprisen samtidigt blev sat ned!

Avisens sidste udgave med Fraktur, dateret 29. august 1942. Bladhovedets krøllede bogstaver blev dog først udskiftet i 2006.

Menigmand ville helst læse Fraktur. Den blev opfattet som den danske skrift, og så sent som i 1942 tog avislæserne i Kalundborg endelig afsked med de krøllede bogstaver, der ifølge den typografiske terminologi hører til blandt de "brudte" skrifter.

**Botisk
Schwabacher
Fraktur**

Gotisk (Textur), er den skrift, Gutenberg anvendte, da han opfandt bogtrykkunsten i midten af 1400-tallet, hvor han kopierede munkenes kalligraferede kantede bogstaver. Schwabacher afløste Gotisk i 1470'erne, den er bredere, mere åben og med bløde former. Fraktur er fra begyndelsen af 1500-tallet. Den blander det kantede fra Textur med Schwabachers blødhed, som kan anskueliggøres med bogstavet d:

ḏ ḏ ḏ

Både de brudte skrifter og antikvaskriften har deres oprindelse i 800-tallets karolingiske minuskel, hvor de små bogstaver (minusklerne) havde fundet en rund, håndskrevet form.

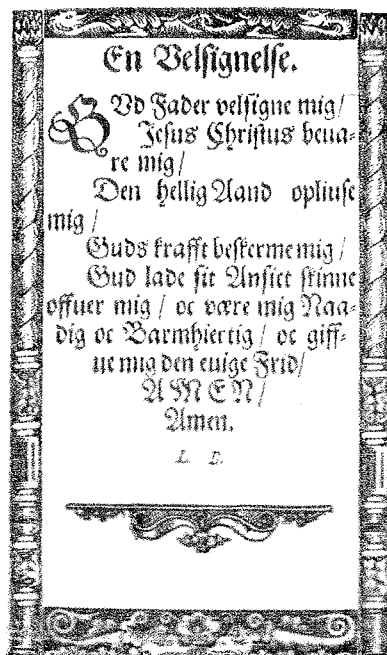
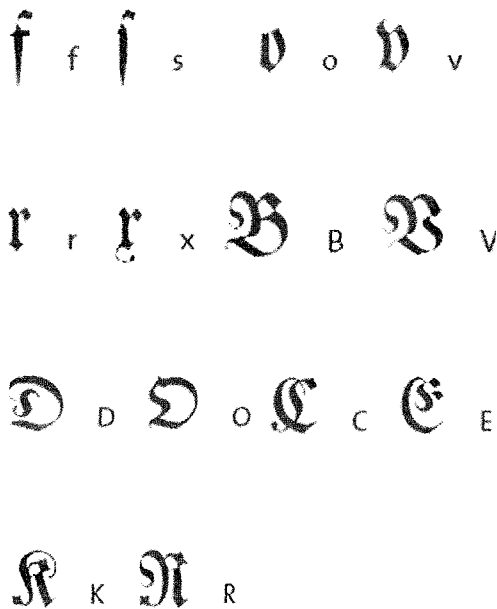
Skriften tilpasser sig efterhånden de almindelige forandringer fra romansk stil til gotikken, bogstaverne bliver smallere og mere kantede, for i 1200-tallet at have ændret sig til den strenge gotiske skrift.

Under den italienske renæssance vender humanisterne i 1500-tallet tilbage til den karolingiske minuskel, som med små ændringer bliver til den såkaldte Antikva, der blev anset for at være et bedre udtryk for den klassiske oldtid end den gotiske skrift. Syd for Alperne blev det derfor antikvaskriften, som overførtes fra den skrevne til den trykte skrift. Nord for Alperne bevarede den gotiske skrift sin dominans, og det var altså den, der blev grundlaget for de brudte bogtrykskrifter, bl.a. Fraktur.

A B C D E F G H I J K L M N
O P Q R S T U V W X Y Z
a b c d e f g h i j k l m n o p q r s t u v w x y z
1 2 3 4 5 6 7 8 9 0

For en nutidig læser kan det være svært at forstå, hvorfor Fraktur tidligere var den foretrukne danske skrift. Dens smalle form og den tætte afstand mellem linierne, som på bogsider godt nok danner et smukt grafisk billede,

virker ikke befordrende på læseligheden, og nogle bogstaver ligner hinanden så meget, at de kan forveksles. Tænk blot på det lange bogstav s, som i en lillebitte detalje adskiller sig fra bogstav f.

Frakturskriften anvendes første gang i Danmark i 1563 af den københavnske bogtrykker Lorentz Benedict. Skriften vinder almindelig udbredelse, og Gotisk bliver herefter undtagelsesvis anvendt til titellinier eller overskrifter. Schwabacher bruges undertiden som fremhævelsesskrift i fraktursats, der har den begrænsning, at skriften ikke lader sig kursivere. Frakturen blev den absolut dominerende danske bogskrift og indtil midten af 1800-tallet anvendt til litteratur på modersmålet – i modsætning til Antikva, der i fraktursatsen bruges til gengivelse af ord af latinsk oprindelse. Men som dog også havde nogen anvendelse som brødskrift i naturvidenskabelige bøger.

Frakturskriften taber terræn

Det er kulturelle, men også politiske

Eksempel på den københavnske bogtrykker Lorentz Benedicts anvendelse af Fraktur fra bogen *Nogle Sprog*, udtagne af den hellige Skrift, trykt 1578.

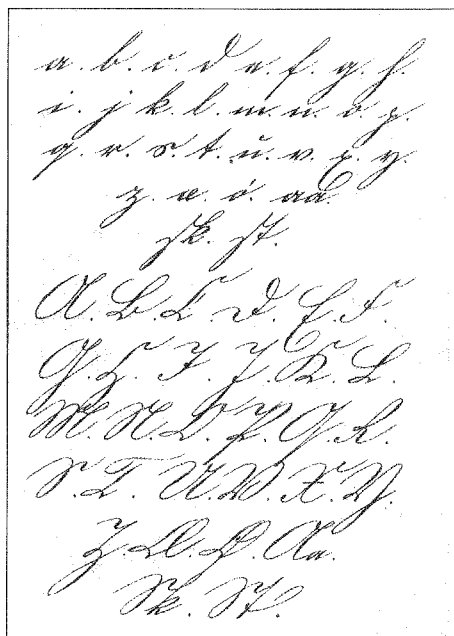
strømninger, der bestemmer brugen af Fraktur, henholdsvis Antikva.

I en artikel "Den sejrende Antikva" i bogen *Det trykte Ord*, udgivet af Grafisk Cirkel 1940 refererer Richard Paulli til to oversigter over danske bogudgivelser i perioderne 1843-53 og 1856-1902. I disse oversigter er angivet, hvilke bøger der er sat med Fraktur, og hvilke med Antikva. I 1843 er 95% af bøgerne sat med Fraktur – i 1902 kun 5%. Antikvaskriften har fejlet frakturskriften ud af den danske bogtypografi. De bøger, der er blevet tilbage, er fx Bibelen, der først i 1912 bliver trykt med Antikva.

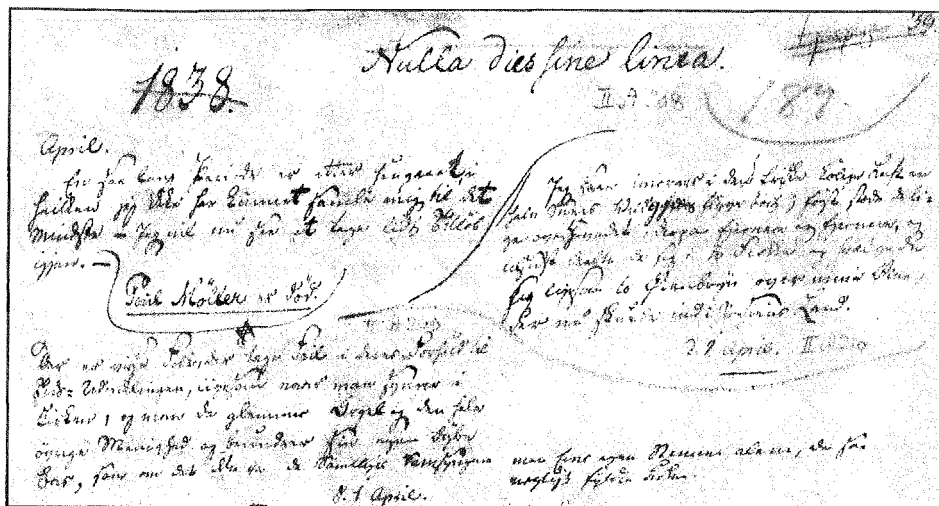
Paulli gør sig overvejelser om årsagerne til, at frakturskriften taber terræn. Han nævner, at krigen i 1864 naturligvis ikke styrkede kærligheden til denne oprindelig tyske skrift. Senere i århundredet tager Antikvaen for alvor over. Det sker med "det moderne gennembrud"s opgør med romantikken, en europæisk kulturstrømning, der dateres til perioden fra slutningen af 1700-tallet til midten af 1800-tallet og som optrådte som en reaktion mod oplysningstidens fornuftsdyrkelse. Karakteristiske træk ved romantikken var interessen for folkekultur og for svundne tider bl.a. middelalderen og gotikken. I Tyskland var skønlitteraturen allerede i begyndelsen af 1800-tallet vundet for Antikva, men med romantikkens forkærlighed for det gotiske blev skriften erobret tilbage til Fraktur. Noget tilsvarende finder sted i Danmark. Guldhornene i Oehlschlägers "Digte" fra 1803 er sat med Antikva. Mens hans "Poetiske Skrifter" to år senere, i 1805, blev sat med Fraktur – og det samme blev hans følgende bøger.

Det betyder dog ikke at Fraktur er fredet. Paulli henviser til sprogforskeren Rasmus Rask, der i 1826 tager hele skriftspørgsmålet op til behandling. I modsætning til romantikerne karakteriserer han Frakturen som disse Munkebogstaver . . . denne smagløse Lævning af Middelalderens Barbari. At skrevne gotiske bogstaver er så forskellige fra de tilsvarende i den trykte fraktursats, anfører han også som et argument til fordel for Antikvaen. Han afbilder det skrevne gotiske alfabet og tilføjer: Man må altså nu for Tiden lære tre Bogstavrækker for at kunne

læse Dansk, nemlig 1) den latinske, uden hvilken man ikke engang kan læse Adresseavisen (tidens mest udbredte annonceblad, hvori nogle annoncer var sat med Antikva). 2) den gotiske i Tryk, uden hvilken man ikke kommer igennem Katekismus, Lærebog eller Almanak; 3) den gotiske Skrift, uden hvilken man ikke kan læse skriftlige Dokumenter. Denne sidste er dog den urimeligste af alle, da den er mere forskellig fra den trykte, som den skulde forestille, end denne er fra den latinske. Da nu alle disse tre Bogstavrækker ere dobbelte, så har man seks Tegn at lære for hver enkelt Lyd i Sproget.

Et skriveforlæg for gotisk håndskrift. Kun ved at tælle frem i alfabetisk rækkefølge er det muligt at dechifrere nogle af bogstaverne.

Søren Kierkegaard skrev i 1838 hen over en side i Journalen DD: *Nulla dies sine linea* ('ingen dag uden en streg', dvs. skrevet linje). Fordi det var et latinsk citat, skrev han det med latinske bogstaver; mens han i øvrigt skrev en gotisk håndskrift.

Den gotiske og latinske håndskrift

I 1875 beordrer et ministerielt cirkulære, at undervisningen i "Skjønkrivning" skal indskrænkes til brugen af latinsk skrift, men dog således at børnene i ældste, eller i de to ældste klasser, skulle øves i skriftlæsning med gotiske bogstaver og prøves i dette ved eksamen.

Undervisningen i gotisk håndskrift

blev altså nedtonet til fordel for den latinske håndskrift, der også blev kaldt engelsk skriveskrift eller "Copperplate", fordi skriveforlæggene oprindeligt blev trykt fra en kobberplade med graverede bogstaver, som havde tynde opstreger og kraftige nedstreger, befordret af den varierede pres, kobberstikkeren lagde på sit værktøj, stiklen, og som skriveren kunne efterligne ved

et tilsvarende pres på en tynd, elastisk pen. I vore dage er skriften, uden variation i stregtykkelsen, kendt som skråskrift.

Brugen af gotiske og latinske bogstaver i håndskriften – og den tilsvarende typografiske anvendelse af Fraktur og Antikva kan illustreres ved den måde fx Søren Kierkegaard anvendte skrifterne på. Sine bogmanuskripter

er Maalestøffen. Er Du Student, saa kan Du være stifter paa, at Professorens er Maalestøffen og Sandheden; er Du Præst, saa er Biskoppen Bøien og Livet; er Du Skrifer, er Justiterraaden Maalest. No quid nimis! Det Vestsæende er det Fornuftige, og Du lykkelig, om Du indtager den Dig anviste Relativitet — og forresten lader Collegierne, Consistorium eller hvem det nu er forge for" — „min Salighed?" „Jh ja vist; og er der endeligen Noget i Bøien med Dig i den Henseende, kan Du ikke lade Dig noie med, som alle de

Udsnit af en side af Indøvelse af Christendom, sat med Fraktur, viser, hvordan et latinsk citat i Kierkegaards manuskript gengives med Antikva: *Ne Quid nimis* ('intet for meget', dvs. alt med måde).

skrev han med gotisk håndskrift, mens han anførte latinske citater med latinske bogstaver. Disse citater omsatte typografen i fraktursatsen til Antikva, sådan som det er vist i omstående eksempler.

Afsked med Fraktur skriften

I dag har Frakturen ingen aktualitet – og dog? Forskellige versioner af de brudte skrifter kan stadig opleves som bladhoveder i mange lande. Det gælder dog ikke danske aviser. I 1974 forlod Berlingske Tidende sit smukke gotiske navnetræk, det samme har fx Jyllands-Posten og Jydske Tidende gjort, og så sent som i 2006 tog Kalundborg Folkeblad afsked med sit krøllede bladhoved. Interessant er det også, at dele af ungdomskulturen i disse år tilsyneladende har fattet interesse for de kantede, brudte skrifter, for eksempel kan det opleves på musikforretningernes cd-omslag.

På ét område lever de gotiske skrifter, nemlig i avishoveder. Det gælder ikke i danske, men i høj grad i andre europæiske og navnlig i amerikanske aviser.

Men som hverdagsskrift har Frakturen haft sin tid.

Der har været forskellige begrundelser for at lade den erstatte af Antikva. I Tyskland blev den bortdømt af nazisterne som en jødeskrift. Det skete i en "Rundschreiben", dateret 3.1.1941, underskrevet af Hitlers stedfortræder, Martin Bormann. Det hedder i dansk oversættelse bl.a.:

Det er forkert at betragte eller betegne den såkaldt gotiske skrift som en tysk skrift. I virkeligheden består den såkaldt gotiske skrift af jødebogstaver fra Schwabach. Præcis som de senere tog aviserne i deres besiddelse, tog de i Tyskland bosatte jøder bogtrykkerierne i deres besiddelse, da man indførte trykkekunsten, og på den måde kom det til den stærke dominans af jødebogstaverne fra Schwabach.

På denne dag har Føreren efter en samtale med Reichsleiter Amann og trykkeriejer Adolf Müller besluttet, at antikva-skriften for fremtiden skal betegnes som normal-skrift. Med tiden skal samtlige trykte produkter omstilles til denne normal-skrift. Så snart det for skolebøgernes vedkommende er muligt, vil der i landsbyskolerne og folkeskolerne fremover kun blive undervist i normal-skriften ...

Som et modstykke til Hitler-regimets begrundelse for at afskaffe Fraktur til fordel for Antikva skal til slut citeres nogle betæneligheder ved at skifte skrift, som kom til udtryk i det københavnske Dagbladet, der på sin tyve-års fødselsdag i 1871 gik fra Fraktur til Antikva. I en passus fra bladets halvt undskyldende leder skrives: *Vel vide vi, at der endnu hos Mange hersker en paa gammel Vane støttet*

Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei

Der Stellvertreter des Führers München 33, im
Stabsleiter Rosenau-Gasse

r. H. Obermaier, der ~~Stabsleiter~~

Rundschreiben
(Nicht zur Veröffentlichung)

Eing. JUN 41

Z. allgemeiner Beachtung teile ich im Auftrage des Führers mit:

Die sogenannte gotische Schrift als eine deutsche Schrift anzusehen oder zu bezeichnen ist falsch. In Wirklichkeit besteht die sogenannte gotische Schrift aus Schönbacher Judenlettern. Demnach wie sie sich später in den Heften der Zeitungen verteilten, zeigten sich die in Deutschland ansässigen Juden bei Einführung des Buchdrucks in den 15. J. der Buchdruckerkunst und dadurch kam es in Deutschland zur starken Einführung der Schönbacher Judenlettern.

An heutigen Tage hat der Führer in einer Besprechung mit Herrn Reichsleiter Amann und Herrn Buchdruckereibesitzer Adolf Müller entschieden, dass die Antiqua-Schrift zukünftig als Normal-Schrift zu bezeichnen sei. Nach und nach sollen ähnliche Druckersammlungen auf diese Normal-Schrift gestellt werden. Sobald diese auskulturbauweise möglich ist, wird in den Dorfschulen und Volksschulen nur mehr die Normal-Schrift gelehrt werden.

Die Verwendung der Schönbacher Judenlettern durch Behörden wird künftig unterbleiben; Ernennungskunden für Benutz, Strassenschilder u. dergl. werden künftig nur mehr in Normal-Schrift gefertigt werden.

Im Auftrage des Führers wird Herr Reichsleiter Amann zunächst jene Zeitungen und Zeitschriften, die bereits eine Auslandsverbreitung haben, oder deren Auslandsverbreitung erwünscht ist, zur Normal-Schrift umstellen.

gez. M. Bornmann.

Forkærlighed for de saakaldte "danske" Bogstaver, og vi ere forberedte paa, at nogen Misformøjelse vil komme til orde. Men i den dannede Læsekreds, til hvilken "Dagbladet" henvender sig, vil der ikke let være Nogen, neppe vel En af Tusinde, hvem det volder større Ulejlighed at læse den ene end den anden Skrift.

Der gik atter tyve år. I 1891 vendte avisen tilbage til Fraktur!

Bent Rohde (f. 1928)
grafisk designer

Cirkulære fra Hitlers stedfortræder, hvori nazisterne i 1941 forkaster den gotiske skrift med den begrundelse, at det er jødebogstaver.

Årets ord og udtryk 2007

– de sidste officielle nomineringer

Vi bringer her den anden runde med kandidater til Årets ord og udtryk, som du kan lade dig inspirere af. Den første runde var i nummer 3. Du kan komme med dine egne forslag eller stemme på én eller flere af nedenstående nomineringer – begrundelser er meget velkomne. Vi minder om, at Årets ord og udtryk ikke behøver være nye, men de skal have været særligt markante i årets løb eller for eksempel have været brugt på en ny måde.

ende nomineringer – begrundelser er meget velkomne. Vi minder om, at Årets ord og udtryk ikke behøver være nye, men de skal have været særligt markante i årets løb eller for eksempel have været brugt på en ny måde.

Ord

1. **friby.** En ordning med beskyttelse til forfulgte udenlandske skribenter. Ayan Hirsi Ali blev nævnt som kandidat af regeringen.
2. **Master of disaster (management).** Navn på en ny katastrofehåndteringsuddannelse på Københavns Universitet.
3. **Dash.** Flytype, som pga. gentagne problemer med landingsstellet blev taget ud af trafikken af SAS.
4. **dyrevelfærdsministerium.** Foreslået oprettet af Dansk Folkeparti under valgkampen.
5. **CO₂-neutral** (Henrik Lorentzen, Valby)
6. **udviklingsår.** Nyt positivt ord for en universitetsstuderendes "fjum-reår", dvs. det år, der bruges ekstra i forhold til den normerede studietid.
7. **generationstyveri.** Mogens Lyketoft om den manglende beskatning af boliggevinster.
8. **storbytosser.** Pia Kjærsgaard om Ny Alliance. Sarkastisk parallel til Fremskridtspartiets "landsbytosser".
9. **velfærdsministerium.** Nyt ministerienavn under Regeringen Fogh III.
10. **klimaministerium.** Nyt ministerienavn under Regeringen Fogh III.
11. **tørklædefængslet.** Kvinder for Frihed om det muslimske slør (foreslået af Harald St. Meldgaard).

KØBENHAVNS UNIVERSITET

INSTITUT FOR NORDISKE STUDIER OG SPROGVIDENSKAB

LINGVISTISK BIBLIOTEK

Njalsgade 122.5.23

2300 København S

Udtryk og citater

1. **varme hænder.** De (manglende) folk i plejesektoren, som har direkte kontakt med brugerne i stedet for at have rent administrative funktioner.
 2. **der er ikke noget at komme efter.** Sagt gentagne gange af Anders Fogh Rasmussen. Bevinget senest i 2007 (foreslået af flere læsere).
 3. **30 gram tekstil.** Asmaa Abdol-Hamid om sit tørklæde og den ringe betydning, det efter hendes mening burde have for danskerne (foreslået af Harald St. Meldgaard).
- Forslag og kommentarer sendes til Ken Farø (kenfaroe@hum.ku.dk) senest 31. december 2007.